

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

УДК352.07:340.15(477)

Віктор Віліжінський

аспірант ОРІДУ НАДУ при Президентові України,
директор Грабарівської ЗОШ I ступеня-сад Могилів-Подільського району
Вінницької області

ВРАХУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ ВРЯДУВАННЯ ЯК ОДНА ІЗ НЕОБХІДНИХ УМОВ УСПІШНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕФОРМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В статті розглядається сучасний стан реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Автором проаналізовано хід та інтенсивність об'єднання територіальних громад. Зокрема, акцентовано увагу на проблемах цього процесу, з'ясовано їхнє походження та приділено значну увагу безпеці функціонування і розвитку територіальних громад в Україні. В публікації також пропонується врахування національних традицій врядування при реалізації зазначених вище перетворень. На думку автора, саме застосування апробованого століттями управлінського досвіду дасть змогу істотно покращити хід сучасних перетворень у сфері місцевого самоврядування.

Ключові слова: об'єднана територіальна громада, реформа місцевого самоврядування, національні традиції врядування.

Victor Vilyzhinsky

PhD student of ORIPA NAPA under the President of Ukraine,
principal of Grabar Primary School, Mohyliv-Podilsky rayon, Vinnytsia Oblast

TAKING INTO ACCOUNT NATIONAL TRADITIONS OF GOVERNANCE AS ONE OF THE PREREQUISITES FOR SUCCESSFUL IMPLEMENTATION OF LOCAL SELF-GOVERNANCE REFORM IN UKRAINE AT THE PRESENT STAGE

Problem statement and relevance. To date local self-government reform in Ukraine often encounters some sort of containment of the process of territorial communities which is manifested in contradictions in the implementation of the Perspective Plan for the association of territorial communities and the ambiguous positions of the subjects of this process.

Purpose of the article, its tasks. The purpose of the article is to study the importance of national traditions of governance for the successful implementation of the local self-government reform in Ukraine at the present stage.

Brief description of the essence of the research. As a result of the first years of local self-government reform in Ukraine by the end of 2017, 665 territorial communities were created instead of 3118 local councils which have 5.7 million people - 13.4% of the total population. The process of association of territorial communities continues in the future.

However, the process of association of territorial communities proved to be rather complicated due to a number of problems regarding counteraction to local reform, shortages of personnel, lack of mechanisms for monitoring the legitimacy of decisions of local self-government bodies and improving the legal regulation of the village or settlement praepostor status, change of the administrative and territorial structure of the rayon level etc.

As part of the research the author outlines the assumptions about the low effectiveness of large communities in the rayon – territorial community format. It also substantiates the idea of inadequate informing the population about the content of the local self-government reform and the territorial organization of power in Ukraine and the lack of effective influence of the inhabitants of the territorial community on the course of transformations which does not correspond to the national governance traditions. So measures to discuss the content of the reform with the involvement of a wide circle of the public took place far not in all settlements of Ukraine. Unlike today's peculiarities of self-government the Ukrainian public used to be widely involved in governance affairs.

There is also the union of two or more self-sufficient territorial communities that should become the center of other (non-able) communities. In addition the specificity of the historical development of the territories itself is not taken into account which has the consequence of determining without taking into account the authentic methods of the territorial communities center.

As part of the research some threats to the security of the functioning and development of territorial communities in Ukraine were considered, namely: territorial communities did not become legal entities, all rights and powers were retained by the relevant local councils, the mechanism of consolidation of communal property rights was violated which leads to a low level investment attractiveness, there is limited access, significant barriers to capitalization of the resource potential of territorial

© Віліжінський В. М., 2018.

communities and, accordingly, subsidization and the impossibility of providing their economic development. The institutional presence of representative offices of certain bodies of state executive power may negatively affect the quality of local development.

Conclusions and final result. Local government reforms do not take into account national traditions of governance. In particular a small circle of young people is involved, the essence of reforms is not discussed sufficiently with the population, the authentic way of forming the community is not applied and a self-sufficient, capable of self-organization, based on the openness and transparency, community as a subject of legal relations has not been restored. In turn the further disregard for centuries-tested governance experience may not lead to the expected results of the reform.

Key words: territorial community, local self-government reform, national traditions of governance.

Виктор Вилижинський

аспірант ОРИГУ НАГУ при Президенті України,
директор Грабаровської ООШ І ступеня-сад
Могилев-Подольського району Вінницької області

УЧЕТ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ УПРАВЛЕНИЯ КАК ОДНО ИЗ НЕОБХОДИМЫХ УСЛОВИЙ УСПЕШНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ РЕФОРМЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В статье рассматривается современное состояние реформирования местного самоуправления и территориальной организации власти в Украине. Автором проанализирован ход и интенсивность объединения территориальных общин. В частности, акцентировано внимание на проблемах этого процесса, выяснено их происхождения и уделено значительное внимание безопасности функционирования и развития территориальных общин в Украине. В публикации также предлагается учет национальных традиций управления при реализации указанных выше преобразований. По мнению автора, именно применение апробированного веками управленческого опыта позволит существенно улучшить ход современных преобразований в сфере местного самоуправления.

Ключевые слова: объединенная территориальная община, реформа местного самоуправления, национальные традиции управления.

Постановка проблеми

На сьогоднішній день в Україні триває реформа місцевого самоврядування та територіальної організації влади. З метою створення відповідних умов за останні роки було напрацьовано значну нормативно-правову базу. Однак, прагматичність задекларованих норм нерідко наштовхується на певне стримування процесу об'єднання територіальних громад (далі – ОТГ), необґрунтоване та незрозуміле «очікування» з боку окремих сільських та районних рад. Це проявилось в суперечностях при виконанні Перспективного плану об'єднання територіальних громад через неоднозначні позиції суб'єктів цього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженням проведення реформи місцевого самоврядування в Україні на сучасному етапі займалася ціла низка дослідників, серед них: С. Серьогін, Ю. Шаров, В. Толкованов, Б. Федірко, С. Закірова, А. Фітьо, М. Мазня та ін. Зокрема, значну увагу цій проблематиці приділили співробітники Інституту стратегічних досліджень, а саме: А. Мокій, О. Дацко, А. Павлюк, А. Двігун, М. Трипольська

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Водночас, відсутні дослідження щодо необхідності врахування національних традицій врядування при здійсненні сучасних перетворень у сфері місцевого самоврядування.

Мета

Метою статті є дослідження значення національних традицій врядування для успішної реалізації реформи місцевого самоврядування в Україні на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу

Перші вибори місцевих голів громад і старост деяких сіл, селищ і міст відбулися восени 2015 р., а в січні 2016 р. в Україні почали роботу 159 об'єднаних територіальних громад [6]. З 1 січня 2017 року в Україні вже діяло 366 ОТГ, що перейшли на прямі міжбюджетні відносини з Державним бюджетом України. Після перших виборів 30 квітня 2017 року в Україні вже діяло 413 ОТГ. Після перших виборів 29 жовтня 2017 року – 614 ОТГ [5]. В ході Форуму регіонального економічного розвитку в умовах децентралізації, що відбувся у Вінниці 27 жовтня 2017 року, перший заступник Міністра Мінрегіонбуду В. Негода зазначив, що із загальної кількості районів в Україні (490), у 308 відбулося об'єднання громад. У 103 районах об'єдналися більше половини місцевих рад. Є 14 районів, в яких всі громади об'єдналися, 9 районів – у форматі один район – одна громада. 29 ОТГ створилися в межах 2 або 3 районів у 19 областях [14].

Загалом, найбільшу кількість ОТГ створено у Тернопільській (36 ОТГ), Дніпропетровській (34 ОТГ), Житомирській (32 ОТГ), Хмельницькій (26 ОТГ), Львівській (25 ОТГ), Вінницькій та Запорізькій (по 24 ОТГ) областях. Сумарна частка перших трьох із зазначених регіонів становить чверть (24,6 %) всіх ОТГ країни. Водночас окремі регіони суттєво відстають у процесі

формування ОТГ, серед них Київська (2 ОТГ), Харківська та Закарпатська (по 5 ОТГ) області [15]. На думку В. Негоди, після виборів 29 жовтня та 24 грудня 2017 року в Україні буде 665 ОТГ, створених 3118 місцевими радами. В цих 665 ОТГ мешкають 5,7 млн. людей – 13,4 % від загальної кількості населення країни [14].

У 2018 році реформа продовжується. За словами Г. Зубко, на початок року в Україні сформовано 698 об'єднаних територіальних громад, а саме: 665 ОТГ, в яких вже відбулись перші вибори, ще 33 громади очікують рішення ЦВК щодо призначення перших виборів [7].

Під час об'єднання територіальних громад виникла низка проблемних питань, а саме: процес створення об'єднаних територіальних громад переважно не має підтримки, а подекуди стикається зі спротивом з боку районних адміністрацій, місцевих рад та місцевих еліт; відсутнє належне кадрове забезпечення органів місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад, спостерігається недостатність кваліфікації службовців місцевого самоврядування для виконання нових функцій; потребує опрацювання питання запровадження механізмів контролю за законністю рішень органів місцевого самоврядування та якістю надання населенню адміністративних та соціальних послуг тощо [15, с. 14–16]. Поряд із цим не вирішеним до кінця є ще питання щодо утворення ОТГ на базі міст обласного значення. Також не зовсім враховано дворівневу структуру ОТГ – на базовому рівні, зокрема, потребує удосконалення правового регулювання статусу староств села, селища шляхом законодавчого визначення кола його основних повноважень та розповсюдження цих повноважень на територію відповідного старостинського округу в ОТГ [5].

Разом із цим, в процесі реформи стало помітно, що негайного упорядкування потребує районний рівень, адже створення однієї громади в межах району – зводить нанівець існування районної ради та різко знижує необхідність функціонування районної державної адміністрації. Влада вбачає вирішення цього питання в межах конституційного поля держави. Йдеться про прийняття парламентом рішення про зміну адміністративно-територіального устрою районного рівня на території всієї країни або на території окремих областей. Також розглядається питання щодо ліквідації окремих районів, де усі територіальні громади об'єдналися в одну ОТГ, або створення одного району на базі двох – трьох [14].

Слід зауважити, що великі громади (у форматі: район – ОТГ), на наш погляд, не будуть ефективними. Адже, по-перше, йдеться про значну територію з відносно малою чисельністю населення (сьогодні українські села, особливо віддалені, стали малочисельними). В таких громадах на основі ще радянської інфраструктури буде важко надавати адміністративні послуги населенню через віддаленість від центру, рятувальні служби не зможуть за належний час дістатися до окремих населених пунктів і саме головне – видатки місцевого бюджету будуть розподілятися за залишковим принципом щодо околиць такої ОТГ.

По-друге, до складу великих ОТГ входитиме значно більша кількість старостинських округів – колишніх сільрад, керівники яких не будуть головними розпорядниками коштів. Все це істотно нагадуватиме колишній

район, де всі старостинські округи також будуть потребувати дотації вирівнювання від ОТГ. Створюючи такі громади, ми повертаємося до стрімкого, але непродуманого виконання реформи, де ефективним може бути швидше адміністративно-командне управління, а не демократичне урядування. Це супроводжується значною територією та віддаленістю окремих населених пунктів від адміністративного центру громади.

Проти надто великих ОТГ виступає сама громадськість окремих регіонів. Наприклад, населення Дніпропетровської області, де за результатами громадських обговорень було внесено зміни до Перспективного плану об'єднання ОТГ та збільшено їх кількість від 53 до більше 80 [19, с. 57–58]. У свою чергу, такий стан речей свідчить про низький рівень залучення жителів територіальних громад до участі в реформі місцевого самоврядування.

І це не дивно, адже в значній кількості територіальних громад процес обговорення особливостей реформи було залишено на рівні депутатських корпусів місцевих (здебільшого сільських) рад. Погана інформованість щодо сутності та змісту сучасних перетворень породжує байдужість та недовіру серед жителів громади, що в недалекому майбутньому не може призвести до очікуваних результатів. Як вважає експерт Офісу реформ А. Фітьо, через різне бачення процесів об'єднання, впровадження реформи є складним і довготривалим. Люди бояться, що якщо з їхнього села заберуть школу чи сільраду, то й саме село незабаром зникне. Також на думку експерта, проблемним просування реформи є також через небажання місцевих очільників втрачати владу [16]. Отже, на основі вищезазначеного можна зробити висновок про відсутність дієвого впливу жителів територіальної громади на проведення реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Йдеться про обговорення і прийняття відповідних рішень колегіально в кожному населеному пункті: перспективи реформування слід обговорювати на місцевих та міжтериторіальних віче, де спочатку громадськість слід проінформувати, а потім почути її думку щодо якості, меж та масштабів перетворень.

Визначаючи умови впровадження сучасних перетворень, ще у 2015 році народний депутат України С. Кудласенко наголосив на необхідності створення доступного для громадян алгоритму роз'яснення, як відбуватиметься процес об'єднання. З цією метою було висловлено готовність організувати навчальні семінари з питань адмінреформи та об'єднання громад [13]. Проте, подібні заходи із залученням широкого кола громадськості відбулися далеко не в усіх населених пунктах України. А це означає, що не повною мірою було використано громадський контроль, що є обов'язковою умовою забезпечення успішної реалізації нових моделей місцевого самоврядування. На думку М. М. Іжи та О. В. Радченка, контроль є потужним фактором залучення громадських активістів до процесів демократичного державотворення [9, с. 78]. Так, відповідно до досвіду національних традицій врядування, повноправними членами народних зборів вважалися власники домогосподарств. Всі інші могли тільки бути присутніми на вимогу самих зборів. Крім того, на віче із трьох поселень сусідньої общини запрошувалися по декілька осіб в якості свідків щодо стану

справ [8, с. 8–10]. Віче також відіграло роль своєрідної управлінської школи, повноправними учнями якої ставали молоді чоловіки після одруження. Оскільки вони одружувалися досить рано, то мали вдосталь часу для відповідного засвоєння управлінських знань. Це давало можливість передавати відповідні знання майбутнім поколінням в усній формі [8, с. 8–9]. Отже, на відміну від сучасних особливостей самоврядування, раніше українська громадськість досить широко залучалася до управлінської справи.

Натомість, Ю. Шаров вбачає успішну реалізацію сучасних перетворень у створенні територіальних громад, де жителі не просто вважатиметься номінальним власником муніципальної власності, а набуде прав реального володіння й управління певною часткою корпоративної власності, перетворюється на «акціонера» з відповідною ментальністю зацікавленої особи. За таких умов стає доцільним і вигідним брати участь в управлінні справами громади, чим досягається ефективна взаємодія місцевої влади, територіальної громади [18, с. 85–56]. Як зазначив народний депутат України С. Кудлаєнко: «Крім повноважень, необхідно дати громадам і ресурс, а також максимально оптимізувати надання адміністративних послуг...» [13]. На наш погляд, таким ресурсом має стати не тільки матеріальна складова, а й сформоване почуття взаємодовіри та відповідальності серед жителів громади.

В процесі об'єднання стали виникати й інші проблемні питання, що негативно позначилися на ставленні окремих громад до реформи. Так, частина жителів села Стольне Менського району Чернігівської області обурюється через те, що їхнє село було завжди самодостатнім, а після об'єднання коштами громади розпоряджається райцентр Мена [10]. Аналогічна проблема і в селі Кучинівка Сновської ОТГ тієї ж області. Тут стверджують, що через профіцит бюджету раніше вирішувалися усі нагальні проблеми села. А тепер слід просити та чекати. Жителі села готові реформуватися, але хочуть прозорості правил та доступності влади. На думку колишньої очільниці села В. Карась, депутати ОТГ не володіють ситуацією в селі і таким чином не можуть ефективно вирішувати місцевих спорів [10]. На наш погляд, такі проблеми виникають через об'єднання двох і більше самодостатніх ОТГ, що мали б стати центром інших (неспроможних) громад, а також до уваги не було взято специфіки історичного розвитку самих територій. Як зазначає, Ю. Шаров, проекти реформування територій повинні мати різні «шаблони» для врахування особливостей кожної території [18, с. 84]. На жаль, сучасний формат реформ не передбачає такої диференціації.

Українським законодавством визначено ту ОТГ спроможною, що створена навколо центру, визначеного Перспективним планом територіальних громад, і в ній повинно проживати не менше половини мешканців від кількості, передбаченої Перспективним планом [5, с. 6]. Разом з тим, ще при розробленні самого Перспективного плану об'єднання територіальних громад слід було за основу взяти принцип торговельно-промислової та духовної концентрації населення, суть якого полягає у тяжінні окремих сіл до населених пунктів, де розміщувався ринок, було налагодженим певне промислове виробництво чи існував духовний центр. Таким чином, потреба в задоволенні матеріальних чи

духовних потреб визначала долю адміністративного центру громади.

Громадськість окремих регіонів вважає, що реформа мала б передувати відбудова транспортної, комунальної та соціальної інфраструктури районів, а проведення децентралізації в реальних умовах зруйнує існуючу, створення якої в межах ОТГ потребуватиме значних асигнувань. Також об'єднання територіальних громад поставить в нерівні умови населені пункти ОТГ, що призведе до небажаних наслідків [1]. В такому випадку важко не погодитися з цим, однак, твердження щодо запозичення змісту діючої реформи в Польщі [2] слід трактувати менш категорично. Адже спільні історичні умови формування українських і польських управлінських особливостей та успіх реформи місцевого самоврядування в Польщі доводять значущість національних традицій врядування при проведенні сучасних перетворень в Україні.

В ході історичного розвитку сформовані поселення в Україні забезпечували свою самодостатність впродовж кількох століть. Тому сьогодні їх надмірна достатність, низька економічна активність є наслідком не стільки неспроможності територіальних громад, скільки наявності інституційних бар'єрів, що не дозволяють реалізувати їх економічний потенціал як суб'єктів господарювання [12, с. 8]. Так, в процесі сучасних перетворень у сфері місцевого самоврядування сформувалися істотні загрози безпеці функціонування та розвитку територіальних громад в Україні. В рамках дослідження розглянемо окремі з них.

Насамперед це те, що територіальні громади не набули в Україні правосуб'єктності і, відтак, не можуть стати повноцінними суб'єктами ринкових, соціальних, економічних, адміністративних, політичних відносин, що посилює ризик їх інституційної неспроможності. Замість територіальних громад статус юридичної особи, а також усі права і повноваження збереглися за відповідними місцевими радами, що й є фактичними власниками комунального майна, володіють усіма владами повноваженнями. У розвинених країнах місцеві ради чи виконавчі комітети не є юридичними особами, а лише органами самоврядування, що не набувають статусу юридичної особи (аналогічно, як у публічному акціонерному товаристві: правління – найнятий адміністративний апарат для управління діяльністю створеної юридичної особи в інтересах її засновників) [12, с. 2]. Своєрідним адміністратором в давній українській громаді був князь, який обирався із числа селян. Йому надавалося 2-4, а іноді 6 дворич. Іноді князь міг обробляти додатковий лан, з якого платив податок – чинш [11, с. 190]. Також князь був військовозобов'язаний і виконання прийнятого на загальних зборах сільської громади рішення поширювалося на нього та представників його родини [17, с. 87]. Тобто, на нашу думку, вже на той час територіальна громада в досить примітивній формі володіла правом правосуб'єктності, не відображаючи ознаки моделі місцевого самоврядування радянського зразка.

Разом з тим, порушений механізм закріплення права комунальної власності, внаслідок чого територіальні громади не спроможні капіталізувати наявний ресурсний потенціал. Невизначеність правового статусу об'єктів комунальної власності зумовлює неpubлічність і непрозорість інформації про них, нераціональ-

не та неефективне їх використання, а, отже, низький рівень інвестиційної привабливості [12, с. 3]. В основі суспільної організації давньої української громади була саме публічність та відкритість, що досить часто (особливо під час виборів) сприймається як механізм здійснення врядування, запорука його ефективності [3, с. 135].

Крім того, наявні обмежений доступ, істотні бар'єри капіталізації ресурсного потенціалу територіальних громад і, відповідно, дотаційність та неможливість забезпечити їх економічний розвиток. Це означає, що в Україні більшість територіальних громад на цей час позбавлена ресурсів розвитку, насамперед це стосується землі та податкових надходжень [12, с. 4–5]. При цьому самодостатність автентичної громади ґрунтувалася на общинній власності. Не потребуючи зовнішніх зв'язків, громада мала повну ресурсну незалежність [4, с. 78]. Сьогодні, попри початок передачі земель за межами населених пунктів у розпорядження територіальних громад, є проблеми в податковій сфері. Так, перед запровадженням бюджетної реформи до державного бюджету спрямовувалося 80 % платежів, а у 2014 р. – 82 %, що сприяє тільки посиленню централізації і подальшій деградації територіальних громад, особливо сільських, та їх фінансовій неспроможності. Крім того, надмірна фінансова залежність територіальних громад від міжбюджетних трансфертів перетворює останні на інструмент неофіційного тиску центральних органів управління на громади для стимулювання їх об'єднання, трансформуючи так зване «добровільне об'єднання територіальних громад» в процесі адміністративно-територіальної реформи на примусове [12, с. 6].

Відповідно до «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні», на кожному рівні адміністративно-територіального устрою функціонують відповідні органи місцевого самоврядування та представництва (представники) виконавчої влади. Але на наш погляд, функціонування представництв (представників) окремих органів виконавчої влади на базовому рівні буде неефективним, адже подібне «двовладдя» не сприятиме ідеологічному формуванню та консолідації новоутвореної територіальної громади. Йдеться про розвиток громади на основі природного права, улаштування організаційно-правових форм в залежності від місцевих традицій та регіональних особливостей. Тому інституційна присутність представництв окремих органів державної виконавчої влади може негативно позначитися на якості місцевого розвитку.

Висновки

При проведенні реформ місцевого самоврядування не враховуються національні традиції врядування.

Зокрема, до процесу об'єднання територіальних громад залучається незначне коло молодих людей, які мають складати майбутній кадровий потенціал ОТГ. Недостатнє обговорення з населенням сутності реформ призводить до внутрішніх протиріч та створює можливості маніпулювання на місцях. Громадськість слід належним чином проінформувати, а потім – порадитися з нею, як це раніше відбувалося на віче. Варто дотримуватися того принципу, що алею слід будувати в тому місці, де проходить витоптана людьми стежка. При проведенні реформи не засто-

совується також принцип торговельно-промислової та духовної концентрації як автентичний спосіб формування громади. Крім того, на сьогоднішній день в Україні не було відновлено самодостатню, здатну до самоорганізації, засновану на відкритості та прозорості громаду як суб'єкта правовідносин.

Наведені вище матеріали далеко не вичерпують переліку викликів територіальним громадам, що виникли в процесі реформування місцевого самоврядування. У свою чергу, подальше неврахування апробованого століттями управлінського досвіду може не призвести до очікуваних результатів реформи.

Перспективи подальших розвідок полягають в дослідженні архетипів назв елементів системи місцевого самоврядування як номінальних складових автентичної управлінської форми.

Література.

1. Бойта А. Казав пан: «Кожух дам...», або на чужій біді власного щастя не збудуєш. *Слово Придністров'я*. 2018. № 7. С. 2.
2. Бойта А. Казав пан: «Кожух дам...», або на чужій біді власного щастя не збудуєш. *Слово Придністров'я*. 2018. № 6. С. 2.
3. Віліжінський В. М. Вибори як демократична традиція формування кадрової еліти українців. Стратегія державної кадрової політики – основа модернізації країни: матеріали Всеукраїнська наук.-практ. конф. за міжнар. участю (31 трав. 2012 р., Київ). – Київ: НАДУ, 2012. С. 133–135.
4. Віліжінський В. М. Попов М. П. Реформування системи місцевого самоврядування в Україні з урахуванням національних традицій врядування: монографія. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2016. 182 с.
5. Двігун А. О. Трипольська М. І. Законодавче забезпечення впровадження реформи місцевого самоврядування та децентралізації влади: основні досягнення та проблемні аспекти. Аналітична записка. Інститут стратегічних досліджень, 2017. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/samovriadv-e4ff2.pdf>.
6. Закірова С. Децентралізація в Україні: сучасний стан законодавчого забезпечення процесу реформування. Центр досліджень соціальних комунікацій НБ Social Communications Research Centre CIA3 НЮБ ФПУ, 2017/ URL: http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2853:detsentralizatsiya-v-ukrajini-suchasniy-stan-zakonodavchogo-zabezpechennya-protse-su-reformuvannya&catid=8:golovni-temi&Itemid=350.
7. Зубко Г. Скільки ОТГ вже створено в Україні та на Чернігівщині. Об'єднані територіальні громади Чернігівщини. 2 січня 2018 року. URL: <http://otg.cn.ua/2018/01/02/news-gromady/skilky-otg-vzhe-stvoreno-v-ukrajini-ta-na-chernigivshhyni/>.
8. Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. Київ. 1863. 72 с.
9. Іжа М. М. Громадський контроль в системі публічного управління як ефективний інструмент експертизи державно-управлінських рішень. *Державна політика*. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2012-4/doc/2/02.pdf>.
10. Кірєєв М. Децентралізація: плюси і мінуси. За чи проти? «Український інтерес». 2 травня 2017 року. URL: <https://uain.press/articles/detsentralizatsiya-plusy-minusy-za-chy-proty-foto/>.

11. Линиченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV в. Львів. 1899. 268 с.

12. Мокій А. І. Дацко О. І. Напрями забезпечення безпеки розвитку територіальних громад у процесі реформи адміністративно-територіального устрою України. Аналітична записка Інститут стратегічних досліджень. 2015. URL: <http://www.niss.gov.ua/catalogue/10/0/2/>.

13. На Вінниччині стартував процес добровільного об'єднання територіальних громад. *Моя Вінниця*. 2015. URL: <http://www.myvin.com.ua/ua/news/region/32937>.

14. Негода В. Продовження процесу добровільного об'єднання громад – серед пріоритетів. Офіційний сайт міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. 2017. URL: <http://www.minregion.gov.ua/press/news/prodovzhennya-protse-su-dobrovilnogo-ob-yednannya-gromad-sered-prioritetiv-v-yacheslav-negoda/>.

15. Павлюк А. П. Формування об'єднаних територіальних громад: стан, проблемні питання та шляхи їх вирішення. Аналітична записка. Інститут стратегічних досліджень. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/terutor_gromad-86ead.pdf.

16. Фітьо А. Децентралізація: плюси і мінуси. Благодійний фонд «Розвиток громади» 03.08.2015. URL: <http://rozvytok-hromady.com/po-suti-2>.

17. Шандра Р. Організація сільського самоврядування за волоським правом на західноукраїнських землях у XIII–XVIII ст. *Підприємництво, господарство і право*. № 1. 2009. 152 с.

18. Шаров Ю. П. Реформа місцевого самоврядування: проблемні аспекти. *Аспекти публічного управління*. Дніпропетровськ: Грані, 2014. № 5–6. –С. 81–87.

19. Шаров Ю. П. Укрупнення територіальних громад та їх співробітництво: виклики для стратегічного планування. *Державне управління: теорія та практика*. 2015. № 2. С. 54-61. URL: http://www.e-patp.academy.gov.ua/2015_2/9.pdf.